

POZNÁMKY K DISKUSI O SOUVĚTÍ

JAROSLAV BAUER (Brno)

K otázce, jak studovat vývoj souvětí, vztahovalo se několik příspěvků; většina z nich přinesla cenné a podnětné poznámky. Považuji za potřebné zastavit se stručně aspoň u některých.

1. Prof. Klemensiewicz vyslovil pochybnost, je-li možno splnit požadavek, aby monografické práce respektovaly systémové souvislosti a zřetel k vývoji souvětí jako celku i k celé jeho vývojové perspektivě, když právě teprve na základě monografického zkoumání dojdeme k poznání celkových perspektiv.* Nemyslím, že tu jde o začarovaný kruh. Vznesený požadavek je splnitelný, myslíme-li jím zaměření práce, snahu jejího autora, a nikoli opření o hotové výsledky. Sám jsem si to ověřil. Je-li např. předmětem monografického zkoumání osud spojky a relativu *jak/o/* v češtině XVI. — XVII. stol., nesmí se autor omezit jen na památky z této doby a prostě vyexcerpovat všechny doklady na *jak/o/* a ty pak zpracovat — musí si všimnout i prostředků konkurujících, pozorně číst texty z období staršího i pozdějšího a snažit se v nich postřehnout vývojovou perspektivu, analyzovat funkce *jako*, *jak* v současném jazyce a všimnout si aspoň trochu jeho protějšků v jiných slovanských jazycích; teprve potom může úspěšně zpracovat osudy zkoumaného prostředku v určitém období. Vynaložená práce se mnohonásobně vyplatí; třebaže vývojové a systémové poznatky nebudou úplné a vždy správné, přece pomohou při interpretaci jevu samého a pomohou při širším využití výsledků práce. Zároveň dají badateli mnoho podnětů k další práci. U mladých pracovníků, kteří se sami nedokáží takto orientovat, musí pomoci zkušenější pracovník vedoucí jejich práci.

2. Prof. N. S. Pospelov podtrhl a pěkně doložil potřebu analýzy celkové struktury souvětí. To je nesporně úkol velmi důležitý a je to cesta k prohloubení studia souvětí dnešního i v jeho vývoji. Čím dále jdeme do minulosti, tím je to ovšem obtížnější, ale proto se nesmíme tohoto zřetele vzdávat. Pomůže nám odkrýt mnohé podstatné změny v souvětých typech, které by mohly jinak uniknout pozornosti. Tak např. vztažné věty s relativy tázacího původu měly v souvětí původně zcela jinou funkci než vztažné věty se starými relativy původu demonstrativního; Fr. Trávníček ji výstižně nazval „větěně rozvíjecí“ proti „člensky rozvíjecí“ funkci starých

* Srov. v tomto sborníku str. 304.

vět vztahných.¹ Vyjadřovaly vztah blízký podmínkovému; mezi větami v souvětí tu byl — vyjádřeno slovy prof. Pospelova — funkční vztah. Splynutí obou typů vztahných vět nastalo teprve tehdy, když se tento vztah přehodnotil (a to vedlo často i k přímé přestavbě souvětí) — mezi větami je pak jen strukturní vztah.² I tam, kde se po vnější stránce souvětí nezměnilo, je zde mezi starým a novým stavem podstatný rozdíl, došlo ke vnitřní změně strukturního typu souvětí. Ale vedle toho si souvětí se vztahnými větami interogativního původu zachovala zčásti i původní význam, a tak vedle sebe v jazyce žije typ starý i nový (srov. upozornění akad. Havránka na přežívání starých typů po vzniku nových). Přesnou hranici mezi nimi nemůžeme vést; proto nelze použít rozlišení strukturních typů podřadného souvětí ke klasifikaci souvětí. Je však cenné při pochopení jejich vnitřní struktury a změn, ke kterým v nich v historickém vývoji dochází.

3. Velmi důležitý je podnět doc. V. Barneta a nepřímě i jiných příspěvků o participiálních a polovětných vazbách, a by se vývoj souvětí zkoumal se zřetelem k vývoji věty jednoduché. Sám jsem při studiu vývoje českého souvětí tuto potřebu živě pociťoval, i když jsem nemohl záběr v tomto smyslu příliš rozšířit. Jde tu o několik otázek:

a) Souvislost mezi vývojem souřadného souvětí a několikanásobných členů věty.

b) Užívání spojek, zejména podřadicích (především srovnávacích) ve větě jednoduché a užívání některých slovcí jednak jako spojek v souvětí, jednak jako partikulí nebo i příslovcí ve větě jednoduché (srov. např. *ať, až* aj.).³

c) Poměr vedlejších vět k větným členům a jeho změny. Došel jsem k závěru, že během historického vývoje dochází k funkčnímu sblížení vedlejších vět a větných členů, třebaže členská funkce nebyla ve vývoji vedlejších vět rozhodujícím faktorem.

d) Poměr vedlejších vět k tzv. polovětným útvarům, především k vazbám participiálním. Nemohu zde svůj názor rozvádět, ale pokusím se jej aspoň stručně formulovat. Participiální a souvětěné vyjadřování je dvojí způsob vyjadřování vztahů mezi ději (dodávám, že nejen mezi dějem hlavním a vedlejším, ale často i mezi ději souřadnými nebo s jedním dějem průvodním); vedlejší věty se šíří na místo participiálních vazeb a zatlačují je, ale nevznikají z nich. Vznikají však speciální souvětěné typy k vystřídání participiálních vazeb, např. stč. věty doplňkové typu *nalezli sú Saule, an leží a spí v stanu* (BiblŠafhúz) vznikly asi na základě předmětových vět s *ano* jako prostředek k náhradě participiálního vyjádření typu *i nalezla sta Saula ležiec a spiec v stánku* (BiblOl 1. Rg 26.7); přitom ovšem nutno počítat

¹ Viz Fr. Trávníček, *Historická mluvnice česká III — Skladba*, Praha 1956, 100, 107.

² Srov. referát N. S. Pospelova *Об основных тенденциях в развитии структурных типов сложноподчиненного предложения в русском литературном языке XIX века* v tomto sborníku, str. 269—274.

³ O různých funkcích slova *až* srov. J. Mikulášková, *Staročeské až*, *Listy filologické* 8, 1960, 253—258; 9, 1961, 37—43.

i s interferencí latiny. Naproti tomu obsahové věty s *by* typu *mníš, by se koupal u Vltavě* (DalL 50.33) sice vstoupily na místo participiálního vyjádření typu *mníš se koupě u Vltavě* (DalC 98b), ale vznikly zřejmě samostatně a pouze nahradily participiální vyjádření, omezené v češtině jen na děje s týmž podmětem. Geneticky mají sice věty s participiálními vazbami a souvětí v jistém smyslu blízké východisko, ale jde tu o zvláštní vývoj obou druhů vyjádření odlišným směrem. Výklad dr. Hraběte, namířený proti větnému původu polovětných vazeb (zvl. přístavkových), mne nepřesvědčil; argumenty Zubatého a Trávníčkovy pro větný původ jsou daleko přesvědčivější a zejména u Zubatého opřeny o poznání celkové perspektivy vývoje věty v starých jazycích indoevropských. Paralela s turečtinou je jistě zajímavá a může dát cenné podněty k přezkoumání dosavadních názorů na vývoj v slovanských jazycích, ale pro skutečné osvětlení slovanského procesu znamená velice málo (i kdybychom do syntaktické stavby turečtiny a jejího vývoje dovedli proniknout skutečně do hloubky). Avšak na druhé straně, když mluvíme o původní větné platnosti participií, přístavek i jiných polovětných vazeb nebo větných členů, musíme mít na zřeteli pravděpodobnou povahu staré indoevropské věty a jazykových projevů.⁴ V starých jazykových projevech nejen indoevropských, ale ještě praslovanských a zčásti i v historicky dosvědčených projevech v jednotlivých slovanských jazycích — a dodnes zčásti v nářečích — se projev nečlenil zřetelně na intonačně a syntakticky uzavřené větné jednotky, ale skládal se z řady více méně oddělených nebo těsněji spjatých jednotek se zřetelnější nebo méně zřetelnou predikativností; ty se pak vyvíjely buď v samostatné věty, nebo ztrácely predikativní platnost a měnily se ve větné členy (začlenily se do syntaktické stavby sousední jednotky, která nabyla větné platnosti), nebo se vyvinuly v polovětné útvary, zejména když jejich jádrem bylo verbum infinitum; tyto útvary se pak přikláněly k sousedním větám. Spolu s výraznějším rozčleňováním projevu na samostatné jednotky docházelo pak i k vnitřnímu upevňování jejich syntaktické stavby a ke spojování vět v souvětí celky.⁵

4. Osvětlení vzniku souvětí a jeho praslovanského stavu patří k nejobtížnějším otázkám; proto jsem také ve svém referátu kladl plné řešení této problematiky až do poslední etapy práce, až bude historickým a srovnávacím zkoumáním vývoje souvětí položen spolehlivý základ pro rekonstrukci předhistorického vývoje. V referátě doc. L. I. Rojzenzona, s kterým jsme se zatím mohli seznámit jen na základě rozmnožených tezí, se právem zdůrazňuje, že je zde nutná velká opatrnost a že při zjišťování archaických konstrukcí, které by bylo možno promítnout do praslovanštiny, je nezbytné hledisko srovnávací. Ale ani shoda mezi starými slovanskými

⁴ Srov. G. S. Knabe, *Еще раз о двух путях развития сложного предложения*, *Voprosy jazykoznanija* 1955, 1, 108—116.

⁵ Srov. J. Bauer, *Staročeská věta a staročeské souvětí na základě srovnávacím*, *K historicko-srovnávacímu studiu slovanských jazyků*, Praha 1958, 108—123.

jazyky není zárukou praslovanského původu jistého souvětňného typu — musí být doplněna zjištěním vývojové perspektivy tohoto typu v jednotlivých slovanských jazycích, aby se mohlo rozhodnout, jde-li o skutečný archaismus nebo nikoli (může jít o nově vzniklý jev, který později zanikl, o cizí vliv apod.). Mám např. vážnou pochybnost o praslovanském původu vztažných souvětí, v nichž se v druhé větě opakuje po relativu substantivum z první věty, např. *před jedno město přijel, před nímžto městem bylo jedno veliké jezero* PasMA Výb 527). Jsou sice doloženy i v staré ruštině, ale v staré češtině jsou jen v památkách překladových a můžeme plným právem předpokládat, že jde o napodobení latiny.⁶ Také jiné příklady by potřebovaly hlubší interpretace v rámci vývoje celého souvětňného systému příslušných jazyků. Rojzenzonův náčrt stadií ve vývoji souvětí je zčásti oprávněn, ale nesmíme si představovat, že jde o chronologický sled těchto stadií ve vývoji jazyka. Ve vývoji souvětí pozorujeme velikou nerovnoměrnost — vedle plně rozvinutých typů jsou doloženy typy primitivní, nediferencované významově i formálně, a dokonce takové typy nově vznikají i v době, kdy souvětí dosáhlo již vysokého stupně vývoje.⁷ Také ke vzniku složených spojek dochází v různé době — v češtině např. máme *tak jakž* již od počátku doby historické, *protože* vzniká až ve XIV. stol., *jestliže* v XVI. stol. atd.; mnohé složené spojky vznikají až v nejnovější době (*zatím co* v XIX. stol.). Na druhé straně lze zjistit tendence, které se výrazně uplatňují v jistém vývojovém období; v češtině dochází např. koncem XIV. a v XV. stol. k omezení různých podob těžé spojky, v starším jazyce velice rozmanitých; v těžé době se silněji uplatňuje tendence k omezení mnohoznačnosti spojek. Ale sotva máme právo mluvit tu o jistém stadiu ve vývoji souvětí, chápeme-li stadia jako vývojové stupně, kterými souvětí postupně prochází.

K Rojzenzonovu referátu připojím ještě jednu poznámku, na níž bych rád ukázal, jak důležité je respektování chronologických rozdílů a vývojových zvláštností jednotlivých slovanských jazyků. Rojzenzon se zastavuje u mého výkladu, že poměrně malé rozšíření absolutivních relativ v staré češtině vysvětlíme tím, že jde o jazyk převážně knižní, kdežto absolutivní relativum byla charakteristická zejména pro jazyk mluvený. Uvádí proti tomu doklady ze staré lužičtiny, kde se v textech knižní povahy užívá absolutivního relativum. Jistě má pravdu, když říká, že otázku rozšíření absolutivních relativ je nutno řešit v plánu srovnávacím, ale rozdíl mezi stavem stě. a lužickým vysvětlíme snadno: stará čeština je jazyk, který se ve své spisovné podobě ustaloval již ve XIV. stol., a v dalším vývoji pozorujeme značnou setrvačnost a do velké míry autonomní vývoj spisovného jazyka, odlišný od vývoje jazyka mluveného v mnoha syntaktických jevech. Proto se asi nerozšířila ani absolutivní relativum, ačkoli

⁶ Tak soudí Jos. Zubatý, *Naše řeč* 2, 1918, 40 pozn.; v. též. J. Bauer, *Vývoj českého souvětí*, Praha 1960, 206. Naproti tomu Fr. Trávníček (*Historická mluvnice česká III — Skladba* 100 až 101) zde vidí odraz původní ukazovací platnosti zájmena *jenž*.

⁷ Viz J. Bauer, *Vývoj českého souvětí* 351 n.

v mluveném jazyce byla zřejmě mnohem častější; něco podobného vidíme i v staré polštině, třebaže v jiném rozsahu. Naproti tomu lužičtina takovou spisovnou tradici neměla a musela se i v textech překladových opírat o mluvený jazyk.

(Pozn. Přípomínky k referátu Rojzenzonovu nebyly na konferenci předneseny v plném znění.)